

Журнал "Воєнна історія" #3 (45) за 2009 рік

ПОСТАТІ

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Юрій МИЦИК,

доктор історичних наук, професор

Гетьман України Іван Виговський (1616(?)–1664 р.) походив із старовинного роду української православної шляхти, гніздо якої було у Вигові Овруцького повіту Київського воєводства.

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський служив у св. Петра Могили – видатного церковного і культурного діяча України, київського митрополита у 1632–1647 рр.

Помітними постатями в історії української козацької державності були також інші родичі гетьмана – Данило Виговський (біхівський полковник, наказний гетьман під час походу українського війська на Польщу в 1655 р.), Костянтин Виговський (полковник турово-пінський, генеральний обозний, підскарбій «Великого князівства Руського»), Федір Виговський (дипломат уряду Богдана Хмельницького) та ін.

Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Він дістав добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колеґіумі, чудово володів, крім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був прекрасним каліграфом. Згідно з даними Самійла Величка Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах» [3, 273].

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську Речі Посполитої «товаришем» гусарської хоругви, тобто рядовим шляхтичем – професійним вояком, з яких складався кістяк армії Речі Посполитої. Тоді ж, у роки панування короля Владислава IV (1632–1648) Виговський став командувати хоругою, відзначився у боротьбі проти турецько-ногайськотатарської агресії [8, 165–168]. У 30-х роках XVII ст. він служив у луцькому громадському суді, став намісником луцького староства, а у 1638 р. – писарем при Яцку Шемберкові, комісару Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1638–1648 рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тісніші контакти з Богданом Хмельницьким – тодішнім генеральним писарем Війська Запорізького, принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу.

Коли почалася Національно-визвольна війна, І. Виговський опинився у кварцяному війську великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Будучи в авангарді війська, яке очолював Стефан Потоцький, син головнокомандуючого, ротмістр Виговський брав участь у битві на Жовтих Водах і у вирішальний момент (біля Княжих Байраків 16 травня 1648 р.) бився проти повстанців до останнього. Коли під ним було вбито коня, він бився пішим і припинив опір тільки тоді, коли втратив свідомість через поранення і значну кровотечу. Виговський деякий час перебував в полоні у татар, робив безуспішні спроби втекти. Очевидно вже після Корсунської битви (26. V. 1648 р.) Богдан Хмельницький обміняв його на якогось полоненого і він, прикутий до гармати, певний час знаходився в ув'язненні [8, 151]. Гетьман порозумівся з бранцем і той дав присягу вірно йому служити і додержав свого слова. Принаймні за життя Богдана Хмельницького не бачимо якихось серйозних розходжень між ним та Виговським.

Перейшовши на бік повстанців, Виговський став служити особистим писарем гетьмана, за короткий час створив і розвинув Генеральну канцелярію, як потужну високоефективну інституцію, важливу складову частину державного апарату. Ця установа відіграла роль міністерства закордонних справ і певною мірою міністерства справ внутрішніх. Вона стала тим генератором, який, згідно з волею гетьмана та ради Війська Запорізького, урухомлював численні приводні ремені державної машини. Саме сюди стікалася військово-політична інформація з усіх кінців України й інших країн, тут приймалися й відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі рішення, котрі разом з військовими перемогами визначали долю Національно-визвольної війни українського народу. Щоб створити і керувати такою потужною машиною як Генеральна канцелярія, потрібен був величезний талант адміністратора і політика. Уряд писаря Війська Запорізького був піднятий зусиллями Виговського на друге місце після гетьманського. Не випадково з цього моменту західні джерела називають генеральних писарів Війська Запорізького канцлерами.

Ясна річ, що без Виговського не обходилися найважливіші і найпотаємніші справи Української держави. Виговський брав участь у поході української повстанської армії Богдана Хмельницького під Збараж, у облозі фортеці.

Виговський, особливо на завершальному етапі національно-визвольної війни, енергійно працював з гетьманом для зміцнення союзу Гетьманщини з Московською державою. Цікаво, що низка джерел свідчить про те, що саме Виговський зм'якшував позицію Хмельницького на переговорах з дипломатами Речі Посполитої, залагоджував конфлікти, обіцяв польським послам вплинути на гетьмана і дійсно впливав. А вплив у генерального писаря був неабиякий. У ході переговорів генеральному писареві відводилась роль буфера, провідника м'якішої і поступливішої лінії, що справляло відповідне враження на іноземних дипломатів. Такий «міджд» Виговського дозволяв краще пізнати наміри протилежної сторони, навіть виявити її агентурні зв'язки і, що найголовніше, створював додаткові можливості для дипломатичного маневру. Протягом гетьманування Хмельницького не було серйозних протиріч між гетьманом і генеральним писарем.

Звичайно, не можна говорити і про повну тотожність позицій гетьмана і генерального писаря у роки Національно-визвольної війни. Тоді в уряді Української держави більш-менш чітко визначився поділ на 3 політичних угруповання: центр, радикальний та поміркований напрямки. Головним представником центру був сам Богдан Хмельницький, на чолі радикалів, які у своїй програмі найпопулярніше висловлювали інтереси повстанських низів, стояли Максим Кривоніс, потім Данило Нечай, Матвій Гладкий, Лук'ян Мозиря, Стефан Подобайло. Нарешті репрезентантами поміркованих, котрі відбивали інтереси насамперед повстанської верхівки, були полковники Михайло Громіка, Григорій Гуляницький, Григорій Лісницький, генеральний суддя Самійло Зарудний, генеральний обозний Тиміш Носач та інші. В діяльності цієї течії виразно простежується лінія компромісу з Річчю Посполитою. В часи гетьманування Б. Хмельницького Виговський поділяв центристські позиції гетьманату, що, до речі, давало можливість зміцнити єдиний фронт боротьби проти магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, цементуючи блок правих і лівих сил. Лише в останні роки життя Хмельницького (після Переяславської ради) Виговський зближується з поміркованими, що сприяло обранню його гетьманом, але водночас звузило соціальну базу гетьманату. Останнє мало фатальні наслідки, не вповні передбачені І. Виговським на відміну від його попередника.

Він супроводжував гетьмана в його переможному поході 1648 р. під Пилявці. Наступного року Виговський брав участь у переможному поході повстанської армії під Збараж та Зборів. Хоч безпосередні переговори з представниками уряду Речі Посполитої і самим королем вів Хмельницький, очевидно, у них брав участь і Виговський, тим більше, що саме він листувався потім з Киселем і попереджав його про несвоечасність спроб повернення польської шляхти до своїх колишніх маєтностей [6, 227–229].

У червні 1650 р. він брав участь у переговорах з венеціанським послом Альберто Вімоіно (Мікеле Б'янкі). У серпні генеральний писар виступив у переможний молдавський похід Хмельницького, під час якого було досягнуто згоди молдавського господаря Василя Лупу на шлюб його дочки Роксанди з Тимошем Хмельницьким. Вже 23 жовтня 1650 р.

гетьман і генеральний писар

зустрічали в Чигирині молдавських послів: сучавського митрополита і Чоголі Спатару, ближнього боярина господаря, і вели переговори щодо майбутнього шлюбу гетьманича. У жовтні-листопаді 1650 р. бачимо Виговського також у переговорах з московськими послами та гінцями Г. Унковським, Нероновим, А. Сухановим [4, 236-245].

У 1651 р. Виговський бере участь у берестечківському поході. У вирішальний момент зтяжної битви (30.VI.1651 р.) хан Іслам-Гірей III зрадив українських повстанців і втік з поля битви зі всією ордою, назвавши перед тим відчутних втрат. Богдан Хмельницький намагався зупинити орду, але й сам був затриманий ханом. Затримати втікачів спробував Виговський, але і йому це не вдалося. Тоді генеральний писар примчав до козацького табору і передав старшині наказ гетьмана сипати вали і готуватися до оборони, а сам кинувся навздогін за ханом, щоб умовити його визволити гетьмана і повернути орду на поле битви. Іслам-Гірей спочатку погодився і навіть запросив Хмельницького й Виговського до свого намету, але в цей час йому принесли повідомлення (як пізніше виявилось, недостовірне) про наближення королівського війська. Це викликало переполох у орді і хан з усім військом продовжив втечу протягом всієї ночі. На світанку Виговський умовив хана дати йому хоча б 10 тисяч війська для деблокування повстанського табору. Хан погодився дати навіть удвічі більше, під командою чотирьох мурз, але після початку зворотнього маршу (Хмельницький залишився у хана під арештом як заручник) орди ці змінили свій намір і повернули назад. У Павлочці Виговський зібрав нове військо і розгромив десятитисячну орду, яка поверталася з України до Криму, обтяжена ясиром, внаслідок трьох битв (під Павлоччю, Чудновим та на Уманському шляху) козаки Виговського знищили понад 8 тисяч ординців і відбили весь ясир. З полоненими татарами і ногайцями Виговський послав вість до хана про свій успіх, вимагаючи звільнення гетьмана. У разі відмови Виговський погрожував погромом ординців на переправах. Ця погроза викликала сподіваний ефект. Мурзи почали нарікати на порушення ханом угоди з Хмельницьким, тиснути на Іслам-Гірея III і той мусив ще раз змінити зовнішньополітичний курс. Гетьмана було відпущено і з почестями проведено до Павлочці [5, 110-112]. Тут же він разом із генеральним писарем, Іваном Богуну та іншими заходився формувати нове військо для відсічі карателям, які після перемоги під Берестечком йшли в Наддніпрянську Україну. У цей складний і тяжкий час Виговський виявив себе енергійним, мужнім і досвідченим полководцем та організатором.

З визволенням гетьмана Виговський особливу увагу приділяв своїм основним обов'язкам як керівника дипломатичної служби. Невдовзі гетьман і генеральний писар уже приймали у Корсуні російського посла Григорія Богданова та посланців Іслам-Гірея III. Характерно, що саме в цей момент Виговський наполегливо переконував царського посла у необхідності допомоги українським повстанцям та встановлення союзу України та Московської держави, вказував на вигідність такого союзу для останньої, пропонував свої послуги у складанні відповідного договору.

У цей же час йшли жорстокі бої під Білою Церквою, у ході яких повстанцям вдалося зупинити ворожу навалу. Розпочалися довготривалі мирні переговори, які чергувалися з тяжкими боями. В них брав участь і Виговський як одна з довірених осіб Богдана Хмельницького, що не заважало їм однак розходитися в питанні щодо рівня поступок польської сторони.

28 (18) вересня 1651 р. було підписане мирне порозуміння під Білою Церквою, яке укладалося в гірших для України умовах, ніж під час Зборівської кампанії. Воно було вимушеним, оскільки диктувалося наслідками поразок під Берестечком і Ріпками. Визначну роль у мирних переговорах відіграв Виговський, що засвідчують джерела. Не випадково, що Білоцерківський договір він підписав першим після Хмельницького.

Наступний 1652 р. приніс Україні сподіваний реванш за поразку під Берестечком – перемогу під Батогом (2. Об. 1651 р.). У цій битві поруч з Хмельницьким брав участь Виговський, який направив свого листа до царя з повідомленням про значну перемогу. Після перемоги стало реальним завершення справи з династичним шлюбом гетьманича і встановлення українсько-молдавського союзу. Того ж року Виговський здійснює ряд енергійних заходів по підготовці союзу з Московською державою, що було надзвичайно складною справою, котра викликала не лише зовнішньополітичні, а й внутрішні комплікації, що й передбачалося гетьманом та генеральним писарем.

Одночасно з посиленням дипломатичних зв'язків з Москвою Хмельницький здійснив чергову спробу розгромити Річ Посполиту з допомогою кримського хана. Наприкінці 1653 р. внаслідок рішучих дій української та кримської армій королівське військо на чолі з самим Яном Казимиром було оточене під Жванцем. Але від неминучого розгрому королівську армію врятувала чергова (вже третя) зрада Іслам-Гірея III, який порушив свої союзницькі зобов'язання і розпочав сепаратні переговори з польськими дипломатами під Кам'янцем-Подільським.

Після повернення до Чигирини, Хмельницький та Виговський розпочинають вирішальний тур дипломатичних зносин з російським урядом. Є всі підстави вважати, що Виговський взяв активну участь у розробці пакету пропозицій українського уряду щодо союзу з Росією. Переговори представників міщанського й козацького станів відбулися у березні-квітні 1654 р., а православного духовенства – у вересні 1654 р.

1654 р. пройшов під знаком надзвичайно інтенсивних російсько-українських зв'язків, в ході яких поступово кристалізувались форми конфедерації. Активну роль у цьому, а також у заходах по створенню потужної коаліції проти Речі Посполитої, бере Іван Виговський. Так, вже у березні 1654 р. під час переговорів з царським послом Ф. Полтевим він відзначив можливість заміни Яна Казимира його молодшим братом Каролем -Фердинандом або трансильванським князем Д'єрдем II Ракоці [1, 79] і можливість зіграти на цьому для ослаблення супротивника. Після військової кампанії 1654 р. розгорнувся потужний наступ російсько-українських військ у Білорусі та в Україні, зокрема, в Україні діяла українська армія Богдана Хмельницького та російський корпус під командуванням Андрія Бутурліна та Василя Шереметєва. Звичайно, у цій виправі взяв участь і Виговський. Завершувалася підготовка до спільного виступу проти Речі Посполитої. Головні ролі відігравали тоді переговори Хмельницького та Виговського (за участю Григорія Лісницького, Данила Виговського, Самійла Зарудного та ін.) в Чигирині, а також інтенсивне листування між Чигирином та Москвою.

Певне заогороження у переговори внесла справа укладення нового реєстру Війська Запорізького. Посол П. Протасєв наполягав на якомога швидшому укладенні реєстру в 60 тисяч, Хмельницький же і Виговський, чудово розуміючи, яке вибухне полум'я при цьому, адже кількість повстанського війська сягала 200 тисяч, відмовлялися це зробити.

У 1654 р. український уряд повинен був прийняти на себе весь тягар тиску Кримського ханства, котре відверто вороже зустріло звістку про рішення Переяславської ради. Хмельницький і Виговський відкинули ультимативні вимоги Криму і в свою чергу запропонували ханству приєднатися до російсько-українського союзу проти Речі Посполитої. За це вони обіцяли стримувати запорожців, підтримати хана у його війні на Північному Кавказі, дозволити ордам кочувати у Південній Україні. Переговори хоч і не привернули кримського хана на бік союзників, зате дозволили виграти час.

Кампанія 1654 р. фактично завершилася Дрижипільською битвою (між Охматовим і Ставищами) 19-22. 01. 1655 р. Тут українська армія під командуванням Хмельницького та російський корпус під командуванням Бутурліна та Шереметєва взяла гору над об'єднаними військами Речі Посполитої і Кримського ханства. На чолі української армії поруч з Хмельницьким стояв І. Виговський. Головні події розгорнулися ж після весняного бездоріжжя. Вирушивши у похід з-під Білої Церкви українська армія Хмельницького разом з корпусом російської армії Бутурліна підійшла до Кам'янця-Подільського і обложила Львів 25 вересня 1655 р. Союзники розгромили війська Речі Посполитої під Городком, що забезпечило визволення Західної України. Облога Львова тяглася з 25 вересня по 10 листопада 1655 р. Хмельницький ухилився від кровопролитного штурму міста, що завдало б тяжких втрат як його війську, так і українській людині Львова і вступив з магістратом у тривалі переговори [7, 193-210]. До нашого часу дійшло 14 листів гетьмана, 9 листів

Виговського і 3 листи генерального обозного Т. Носача, написаних під час облоги Львова, пропозицією капітуляції [9, 41]. Врешті, взявши великий викуп зі Львова, Хмельницький припинив облогу. Його армія однак не втрачала дарма часу, а звільнила Белз, Ярослав, взяла Ленчно, Парчев, Томашів, дійшла до берегів Сана і Вісли. Війська наказного гетьмана Данила Виговського навіть взяли Люблін, за винятком міського замку.

19-22 жовтня 1655 р. українсько-російські війська розгромили ординців під Озерною, внаслідок чого кримський хан не наважувався втручатися в українські справи аж до 1656 р. Але в період найбільших успіхів російських та українських військ проти Речі Посполитої (визволення Білорусії, Західної України, взяття Вільнюса, облога Риги) царський уряд зробив злочинний прорахунок у зовнішній політиці, що в подальшому тяжко вдарило по Росії, не кажучи про Україну та Білорусь. Були припинені військові дії проти Польщі та Литви і оголошена війна Швеції, що дало змогу Речі Посполитій зміцнитися і у подальшому перейти у контрнаступ на сході, що звело нанівець результати російсько-українського походу 1654-1655 рр. Українські представники не були навіть допущені до наметів, де велися переговори російських та польських дипломатів у Вільнюсі, їх навіть не повідомили про умови встановленого перемир'я. Це було першим глибоким порушенням договору 1654 р., і викликало закономірну тривогу і гостре невдоволення уряду України.

В останній рік життя гетьмана, коли той був тяжко хворий, саме Виговський перебрав на себе майже всі нитки державного управління. Про це виразно свідчить посол шведського короля Карла X Густава Г. Лільєнкрона, котрий вів переговори з Виговським 12. 06. 1657 р. У своїй дипломатичній діяльності Виговський спирався на ціле гроно видатних українських дипломатів (Силуян Мужилівський, Іван Груша, Іван Ковалевський, Данило Оліверберг та ін.). З початком 1657 р. на службу Україні став, покинувши короля Речі Посполитої, видатний політичний діяч Юрій Немирич, що став правою рукою Виговського. В результаті активної дипломатичної діяльності була створена антипольська коаліція України з Трансильванією, Швецією та Бранденбургом, причому було досягнуто згоди партнерів по коаліції на входження до України всіх західноукраїнських земель навіть по Віслу, а також Південної Білорусії. В той час як царський уряд оголосив війну Швеції (25 – 27. 10. 1656 р.), гетьман направив проти Речі Посполитої корпус під командуванням Антона Ждановича, якому помагали полковники Іван Креховецький, Ференц Сербин (Рац), а також Іван Богун та Іван Іскра. Українські козаки брали участь у взятті Варшави, Кракова, Замостя, Ланьцута, Бреста та низки інших міст, причому білоруська шляхта Турово-Пінщини (православна й католицька) погодилася прилучитися «на вічні часи» до України. Український посол Герман Гапоненко виряджається до Яна Казимира, щоб вести переговори про встановлення кордону часів Київської Русі (по «володіння князів руських»). Саме з цього моменту царський уряд втрачає довіру до Виговського. До того ж потекли й перші доноси та «сигнали» з України до Москви, спрямовані проти гетьмана та генерального писаря.

Суперечності між російським та українським урядами посилювалися, загострилися відносини між російськими та українськими військами в Білорусі. Однак поки жив Богдан Хмельницький, йому вдавалося втримати в силі договір 1654 р. Але доля відпустила гетьману не дуже довгий вік. 6 серпня (27 липня) 1657 р. Богдан Хмельницький помирає у Чигирині.

Смерть гетьмана була надзвичайно тяжкою втратою для українського народу. Вона неухильно тягла за собою дестабілізацію, посилення боротьби різних політичних угруповань, чим намагалися скористатися східні держави. Гостро постала проблема спадкоємця великого Богдана.

Саме Виговський з волі Богдана Хмельницького фактично керував Українською державою в останній рік життя гетьмана, а старий Богдан вбачав у ньому опікуна чи регента при своєму малолітньому синові. Богдан Хмельницький не міг не бачити негативних наслідків спроб узаконити спадковість гетьманської влади, не міг не бачити суперечностей між гетьманом де-юре і гетьманом де-факто, але все ж залишився при своєму намірі. Тим самим і він несе свою долю відповідальності за кризу влади, за небезпечний зародок конфлікту, що з'явився у верховному ешелоні влади, власне ще за його життя.

Певний час Виговський титулувався тільки як «чигиринський гетьман», про що свідчить знайдений його універсал від 8. 09. (29. 08.) 1657 р., даний Лазару Барановичу, чернігівському архієпископу [2, 22], але з кожним днем більшість козаків усвідомлювало ненормальність такого становища і воліла бачити Виговського повноправним правителем. Він у свою чергу відчув себе впевненіше і в продовження політики Богдана Хмельницького підписав 16 (6) жовтня 1657 р. у Корсуні договір про військово-політичний союз України із Швецією, що зміцнило міжнародні позиції Української держави.

21 жовтня 1657 р. була скликана генеральна козацька рада у Корсуні, яка обрала Виговського повноправним гетьманом. Щоправда, на цій раді не було представників Запорізької Січі і це дало привід опозиції поставити під сумнів правочинність обрання Виговського гетьманом. Потім довелось скликати ще одну раду, котра остаточно поставила крапки над «і», але вся ця історія негативно вплинула на авторитет нового гетьмана, змушеного пожинати плоди невдалого вирішення Б. Хмельницьким питання про свого спадкоємця.

І все ж слід визнати, що по смерті Богдана Хмельницького серйозної альтернативи Виговському не було. На чолі Української держави став досвідчений політик і адміністратор, мудрий дипломат, людина особливо хоробра, не позбавлена таланту полководця.

Виговський став гетьманом у час, коли міжнародне і внутрішнє становище України катастрофічно погіршувалось. Внаслідок невдач влітку 1657 р. розпадалася коаліція проти Речі Посполитої, Польща і Кримське ханство готувалися до реваншу за поразки минулого літ. Російський уряд перейшов у наступ проти суверенітету України. Царські воєводи розглядали Україну й Білорусію як провінцію Московської держави.

Зростання класових суперечностей призводило до подальшої дестабілізації, що в свою чергу знову вело до загострення суперечностей. В українському суспільстві суперечності посилювалися і всередині окремих класів та соціальних груп. Запорізька Січ з опозиційної сили до магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, а в подальшому і Росії, в цей момент стала в опозиції до Гетьманщини. Все гостріше почали виявлятися суперечності між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, дали про себе знати і розходження між правобережними і лівобережними полками. Всі ці фактори підважували позиції Виговського, значно послаблювали позиції уряду української держави у зовнішніх зносинах. З перших же днів свого гетьманування Виговський відчув значне зростання тягаря «шапки Мономаха», і хоча його соціальна політика була по суті продовженням соціальної політики Б. Хмельницького, а його зовнішньополітичний курс тоді ще не мав прикмет принципових змін, опозиція тим не менш вже виступила проти нього.

Лідерами опозиції стали кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Були висунуті антистаршинські гасла, опозиція не сприйняла і спроб Виговського налагодити військовий союз з Кримським ханством. Лідери опозиції шукають підтримки (і знаходять її) у царського уряду.

На Виговському як на керівнику Української держави лежить тяжка провина в тому, що він не змінив у належному напрямку своєї соціальної політики, яка призвела до погіршення становища трудящих мас. Але на опозиції лежить провина більша, оскільки вона розв'язала безперспективну громадянську війну, покляла початок Руні, відкрила шлюзи для безпосереднього збройного втручання Москви в українські справи. При зовнішньому демократизмі її блок з імперською Московією об'єктивно вів до погіршення становища України, тих трудящих мас, від імені яких вони не рідко виступали.

В цей складний час Виговський спочатку покладається ще на мирне розв'язання внутрішнього конфлікту, сподіваючись, що царський уряд не буде надавати допомогу опозиції. Але Москва через своїх представників та київських воєвод

посилила втручання в українські справи. І чим більше Москва тиснула на Україну, тим енергійніше Виговський шукав союзників у майбутній боротьбі проти неї. Свої погляди гетьман звертав насамперед на Річ Посполиту, Кримське ханство і Бранденбург.

Невдовзі опозиція переходить до активних дій, які в сумі з ворожими інтенціями Москви призвели до вибуху російсько-української війни 1658-1659 рр., примхливо поєднаної з війною громадянською всередині українського суспільства Гетьманщини.

Прихильник Пушкаря Іван Донець, зібравши загін, вдарив на землі Чигиринського полку і вчинив спустошення. Перейшов до активних дій і сам Пушкар з Барабашем. У відповідь Виговський готує війська до походу на Полтаву.

На шляху до Полтави Виговський видав два універсали, в яких закликав мирно покінчити з усобицями і розійтись, однак переговори не допомогли, навіть були розцінені, як ознака слабості. Взввши Полтаву, Виговський жорстоко спустошив місто.

Розгром Пушкаря не означав повного розгрому опозиції. Дії опозиції підтримував царський уряд. Роздмухуючи усобиці, надаючи все більшу підтримку опозиції, Москва прагнула послабити Українську державу, щоб прискорити її поглинення. Виговський був поставлений перед тяжкою дилемою: або змиритися з поступовим перетворенням України з рівноправного союзника Росії у провінцію імперії, або ж боронити суверенітет України. Виговський вибрав останнє. Але в тогочасних умовах це означало перегляд відносин з Кримським ханством і особливо з Річчю Посполитою.

18 вересня 1658 р. у козацькому таборі під Гадячем було підписано договір України з Річчю Посполитою, так званий Гадяцький трактат (Гадяцька комісія, Гадяцький пакт), яким формально денонсувався російсько-український договір 1654 р.

Коротко його суть зводилася до того, що Україна (під назвою Велике князівство Руське) діставала фактично такі ж права, як і Велике князівство Литовське і входила на цих засадах до Речі Посполитої. На території України мав бути окремий уряд, окрема армія, скарб, монета, діловодство велося українською мовою. Гадяцький трактат ліквідував унію на території України. Значна частина козацької старшини від кожного полку мала бути реабілітованою. Важливі статті

Гадяцького трактату стосувалися розвитку освіти в Україні, зокрема заснування двох університетів (академії), в т. ч. Києво-Могилянської, розвитку навігації на Чорному морі, свободи слова та ін. Дуже важливо, що Гадяцький трактат формально не мав спрямування проти Москви, більше того, він залишав місце і для неї як рівноправного члена конфедерації. В цілому Гадяцький трактат, що виріс на ґрунті Зборівського договору, справляє дуже позитивне враження, є принаймні більш виваженим і струнким, ніж договір України з Росією 1654 р.

Гадяцький договір практично так і не увійшов у життя, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Український уряд на чолі з гетьманом Виговським припустився серйозного прорахунку, не врахувавши потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. В пам'яті народу були і тяжке його становище під час панування Речі Посполитої, кровопролитні повстання і війни, які жорстоко придушувалися карателями, нерідко попри щедри обіцянки, гоніння на православну віру. Тяжким був би і військовий союз з Кримським ханством, котрий ще раніше відновив Виговський. Все це, замість того, щоб зняти гостроту соціальних суперечностей, ще більше їх посилювало, чим скористалася опозиція, до якої починають поступово прихилитися і деякі сподвижники Виговського.

Московський уряд був дуже стурбований Гадяцьким трактатом. Громадянська війна переростає у війну з Росією, яка відкрито стала на бік опозиції. Зібравши раду, Виговський узгодив з нею план кампанії по розгрому опозиції та царських військ на прикордонні. Головний удар мусив завдати гетьман об'єднаними силами козацьких і татарських військ під командуванням мурз Канамета, Урака і Булата. Гетьман мав взяти Путивль, Сівськ, Суми, Недригайлов, Царевоборисов, Кам'янське та інші «порубіжні міста». В Білорусії, частково в Сіверщині військовими діями керував полковник Іван Нечай, брат Данила Нечая, а в Сіверщині – Г. Гуляницький. Але противна сторона не сиділа склавши руки. На кордонах почало збиратися велике царське військо, яке здійснювало рейди вглиб України. Опозиція, посилена допомогою з Росії, розв'язала активні дії на Лівобережній Україні. На місце страченого Барабаша було обрано кошовим отаманом Івана Безпалого, котрий отаборився у Ромнах. 12 грудня 1658 р. останньому на допомогу прийшов з військом князь Г. Ромодановський, а пізніше (22. 01.1659 р.) нове військо під командуванням князів С. Пожарського, С. Львова, Ф. Куракіна. Таким чином, в тилу у Виговського сконцентрувалася велика армія і гетьман мусив відступити. Війна ставала все масштабнішою, обидві сторони кидали в бій все нові й нові резерви. З початку лютого 1659 р. Виговський з перемінним успіхом боровся проти військових сил опозиції. Районом його бойових дій були Переяслав, Миргород, Гадяч та інші міста Лівобережної України.

Тим часом зі сходу на Київ сунула потужна лавина царських військ (понад 100 тис.) були взяті Лубни, Пирятин, Чорнухи, Голтва та ін. Цими військами командували князі О. Трубецької і С. Пожарський, Г. Ромодановський, С. Львов, Ф. Куракін. До них приєдналися з загонами сил опозиції І. Безпалий. З'являється на горизонті і Юрій Хмельницький, якого у травні 1659 р. опозиція робить своїм формальним вождем. Юрій Хмельницький тут же став розсилати з-під Чигирини листи із закликом не йти на допомогу Виговському, небезпідставно розраховуючи використати славний імідж імені Великого Богдана.

На шляху російських військ стояли гетьманці ніжинського полковника Г. Гуляницького, на якого було покладено командування на Лівобережній Україні, а також прилучького полковника Петра Дорошенка. Гетьманці стояли відповідно під Конотопом та Срібним. Ромодановський і Безпалий взяли Лохвицю, потім Срібне, при чому останнє місто було вирубане щент і спалено, а Дорошенко насилу втік. Майже одночасно війська Трубецького 30 квітня обложили в Конотопі Гуляницького із 4,5 тисячами козаків. Невдовзі сюди стягнулися всі царські війська, які вийшли із Слобожанщини.

Успішна оборона Конотопа (2. V. – 9. VП. 1659 р.) дала змогу Виговському виграти час і зібрати велике військо, яке разом з невеликими відділами сербів, німців, поляків та молдаван нараховувало близько 60 тисяч.

Потім Виговський наблизився до Конотопа, куди до нього прибув Карач-бей із 20 тисячами ординців. 4 липня на Круничполі до гетьмана прибув і сам хан Мухамед – Гірей IV з другою половиною орди.

Тут, поблизу сіл Шаповалівки і Соснівки, відбулась генеральна битва. В ході Конотопської битви на полі бою полягло 40 тисяч царського війська, а 15 тисяч, в т.ч. 50 воевод, було взято в полон. Серед них були і такі воєначальники, як князь С. Львов, А. Матвеев, А. Бутурлін та ін. Виговський втратив 4 тисячі козаків, а хан – 6 тисяч ординців. 9 липня 1659 р. союзники вдарили на московське військо, яке ще стояло під стінами Конотопа, і воно мусило відступити до Путивля, відбиваючись від козаків і татар.

Конотопська битва мала надзвичайно широкий резонанс і викликала велику тривогу в Москві. Виговський і справді готував наступ на Москву, але невдовзі був змушений відмовитися від свого наміру. Опозиція не припинила боротьбу. Запорожці вдарили на Крим і хан змушений був повертатися до Криму, залишивши Виговському лише невелику частину свого війська.

Козацька старшина, боячись фактичного запровадження в життя Гадяцького трактату, послаблення Росії як можливого союзника у боротьбі проти Польщі, виступила проти Виговського.

Повстання проти Виговського почалося у Переяславі, заколотники взяли Ніжин, згодом виступив проти Виговського Чернігів. Потім повстання охопило значну частину Лівобережної та Сіверської України. По сигналу опозиції виступили московські війська. Гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького. Повстання перекинулося і на Правобережну

Україну, де його очолив І. Богун. Сам Виговський врятувався випадково.

Його військо тануло на очах, переходило до Ю. Хмельницького. Слід віддати гетьману належне, він, бачачи свою поразку, відмовився від допомоги турків і татар, як йому дехто пропонував. Але Виговський був реалістом і розумів, що такі дії призведуть лише до подальшого спустошення України. Він вирішив використати останній шанс: апелювати до козацької ради.

Внаслідок переговорів Виговський вирішив відмовитися від булави за умови, що новий гетьман не розірве гадяцького договору і випустить його дружину з Чигириня. Він передав представникам булаву та інші клейноди. Козацьке військо, доставши їх, облишило Виговського і провело раду (біля Германівки на Київщині).

Проте «чорна» рада, що відбулася 20 вересня на урочищі Маслів Став на річці Росаві, де головну роль відігравали козацькі низи, не хотіла слухати прихильників Виговського і навіть вбили деяких з них. Значна частина війська Виговського перейшла тоді на бік Ю. Хмельницького, а сам гетьман мусив тікати.

На початку жовтня 1659 р. у Жердевій долині неподалік Трахтемирова відбулася нова козацька рада, яка прийняла рішення добиватися відновлення російсько-українського договору 1654 р.

Але ці сподівання були марними, бо після поразки України у війни з Московщиною довелося підписувати нерівноправний Переяславський договір 27 (17 жовтня) 1659 р., на підставі якого Гетьманщина перетворювалася в автономну одиницю під владою Московської держави. Серед умов нового договору були й такі, що забороняли обирати старшину з прихильників Виговського під загрозою смертної кари, а самих Виговських новий гетьман мусив видати Москві. Спочатку було схоплено Данила Виговського, а потім ще трьох родичів колишнього гетьмана – троюрідного брата, овруцького полковника Василя, двоюрідного брата Юрія та племінника Іллю. У тяжких кайданах їх вислали з Києва до Москви, а звідти у Тобольськ. Юрій та Ілля Виговський були заслані потім до Якутська, де вони, очевидно, й закінчили своє життя. Самійла Виговського, який до грудня 1659 р. боронив Бихів, московити повісили.

Виговський через Хмільник і Полонне відступив у кінці 1659 р. до Степані й Дубно й з вірними йому людьми став на зимові квартири в межиріччі Горині та Случі. Він вів широке дипломатичне листування, не втрачав контактів з козаками, які все більше нарікали на московське панування і сподівався на повернення собі гетьманської булави. Ян Казимир, цінуючи Виговського як впливову на Україні особу та ініціатора Гадяцького трактату, надав йому почесну посаду київського воєводи, що була ефемерною у той час, однак автоматично давала високе звання сенатора Речі Посполитої з усіма його правами й привілеїями.

Виговський осів у подільському місті Бар, котре мав у своїй власності, не залишив намірів повернення на Гетьманщину. Навесні 1662 р. він провадив якісь секретні переговори з Ю. Хмельницьким, можливо, саме з приводу свого повернення на Гетьманщину. Він проводить активне дипломатичне листування з Кримським ханством та Османською імперією тощо. Виговський був дуже невдоволений обмеженням прав «Великого князівства Руського» на сеймі 1659 р. і повною його ліквідацією Слободищенським трактатом 1660 р. Виговський все більше викликав невдоволення сейму, бо в глибині душі прагнув рівноправних відносин між Українською державою – Гетьманщиною та Річчю Посполитою, отже відродження повної незалежності України. Всі його заходи з моменту підписання Слободищенського трактату підтверджували підозри панівної еліти Речі Посполитої, яка найбільше боялася можливого українсько-турецького союзу. На той час гетьманська Україна розколотася на дві частини (Правобережну та Лівобережну), кожна з яких була відповідно автономною областю у складі Росії та Речі Посполитої і мала свого гетьмана. На Правобережній Україні гетьманом у 1662-1665 рр. був П. Тетеря. Виговський, як і більшість козацької старшини, не кажучи вже про низи, не сприймав відверто пропольської політики Тетері. Навесні 1664 р. на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана Тетері, яке очолював Дмитро Сулимка. Виговський підтримував зв'язок з повстанцями, через що його було звинувачено у державній зраді, заарештовано, а 26 (16) березня 1664 р. розстріляно без суду, слідства, навіть без королівського відома, хоч Виговський був сенатором і без волі короля його не можна було страчувати.

Виговський гідно зустрів смерть. Коли його дружина Олена Стеткевич дізналася про страту чоловіка, то померла на місці від розриву серця.

Колишнього гетьмана і його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис та літопис Самійла Величка, у Великому Скиті. Польський хроніст Ємйоловський вважав, що його поховали в Руді, маючи на увазі, як уточнюють деякі дослідники, саме те с. Руда, яке знаходиться біля Стрия. Спроби розшукати могилу Виговських не дали бажаних результатів.

Гетьман України Іван Виговський прожив складне й трагічне життя. Патріот України, він був одним з керівників визвольної війни, найближчим помічником Богдана Хмельницького у будівництві Української держави. Діючи вже як гетьман у надзвичайно тяжких умовах, він при всій своїй енергії, досвіді і таланті, не зміг втримати державного керма у своїх руках. Він, побачивши початок кривавої Руїни, спробував ще раз прислужитися Україні, але загинув на самому початку нового етапу свого життя.

Джерела

1. Supplementum ad historiae Russiae monumenta, 1848. – № 75.
2. Бібліотека Польської академії наук у Кракові. – Відділ рукописів. – № 270.
3. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. I.
4. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 3.
5. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою і Варшавою. – К., 2001.
6. Грушевський М. С. Історія України – Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3.
7. Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961 – № 328-3.
8. Пам'ятники історії Східної Європи. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – Т. V.
9. ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – № 65.